

O teorii centrálně řízené ekonomiky: Analýza německého experimentu

Část I.

Walter Eucken

(přeložil Finist)

Úvod

1. Po roce 1936 se německá ekonomika stávala více a více centrálně řízenou a plánovanou. Nebylo to výsledkem vědomé politické snahy vytvořit novou formu ekonomické organizace, ale spíše důsledek vzniklý mimoděk. Byla to politika plné zaměstnanosti, která zahájila pohyb tímto směrem a bylo to uplatňování této politiky, které krok za krokem vedlo k centrálně řízené ekonomice („Zentralverwaltungswirtschaft“).

V letech 1932-33 byla zahájena politika plné zaměstnanosti veřejnými pracemi, úvěrovou expanzí, politikou levných peněz a stabilizací měnového kurzu. Jelikož tato politika hrozila vyústit v prudký nárůst cen, byla v roce 1936 nařízena všeobecná cenová regulace. Německo - stejně jako mnoho jiných zemí od té doby - se dostalo do období „potlačované inflace“. Ceny přestaly vyjadřovat vzácnost zboží a služeb na trhu. Tento stav věcí dal vzniknout centrálnímu administrativnímu aparátu, který měl řídit ekonomiku, dohlížet na zahraniční obchod, přidělovat nejdůležitější suroviny jako uhlí, železo a cement, stanovovat priority, vydávat licence a tak dále. To byl začátek. S blížící se válkou hrál tento aparát v ekonomice stále větší roli. Bylo nezbytné koncentrovat produktivní zdroje na zbrojení a zvýšit míru investic. Existoval rostoucí tlak na expandovanou, ale znehybněnou peněžní zásobu. Takže více a více výrobních odvětví, ale také distribuce, a to včetně distribuce spotřebního zboží, se dostávalo pod přímou správu centrálních plánovačů.

Nebylo to ovšem tak, že by byla řízena *veškerá* každodenní ekonomická aktivita v zemi. Naopak, některé z důležitých trhů zůstaly po dlouhou dobu relativně volné. Nedávno se objevil barter ve velkém měřítku, když se lidé nespokojili s přiděly chleba, masa a brambor od centrálních autorit, ale snaží se získat jídlo a další spotřební zboží přímou výměnou, nebo si pěstují zeleninu a brambory sami. Tak jsou rozdílné formy ekonomické organizace navzájem zkombinovány. Ale od roku 1938 byla zcela dominantní pouze *jedna* forma - forma centrálně plánované ekonomiky.

Následující strany pojednávají téměř výhradně o tomto aspektu Německého ekonomického systému („Wirtschaftsordnung“) a nikoliv o velmi důležitém problému peněz a barteru, které vznikly v průběhu této zajímavé epizody. Ekonomický řád je ve skutečnosti vždy kombinací několika odlišných forem. Budeme se zabývat pouze jednou z těchto forem. Centrálně plánovaná ekonomika nemusí být pouze ta, kde jsou veškeré výrobní prostředky v kolektivním vlastnictví. Jistě, taková kombinace bývá obvyklá, jako například v Rusku od roku 1928. Ovšem není nezbytná. Zajímavou záležitostí je, že v Německu zůstaly výrobní prostředky většinou (formálně) v soukromém vlastnictví a zemědělské statky stejně jako továrny nadále patřily převážně soukromým osobám a firmám. Ale soukromí vlastníci mohli svým vlastnictvím disponovat jen ve velmi omezeném rozsahu. Existovaly rozsáhlé реквизиční průmyslových zásob, které byly uvolňovány pouze pro konkrétní účely konzistentní z centrálním plánem. Můžeme s jistotou prohlásit, že pro ekonomický

proces nebyly rozhodující plány a jednání jednotlivých firem nebo domácností, ale plány a nařízení centrálních autorit.

2. Jaké otázky si chceme položit ohledně Německého experimentu? V našem případě je to důležitá otázka, o níž se hodně diskutovalo, a která se ukázala velmi přínosná: jsou ekonomické „zákony“ platné pro centrálně řízenou ekonomiku stejně jako pro tržní ekonomiku?

Ekonomové na tuto otázku dali dvě fundamentálně rozdílné odpovědi. J. S. Mill mluvil o „velmi odlišných zákonech“, které platí v tržní ekonomice ve srovnání s ekonomikou kolektivistickou. Stejně tak Dietzel [1]. Oproti těmto „dualistům“ tvrdí „monisté“, že ekonomické procesy v tržní stejně jako v kolektivistické ekonomice (tyto dva termíny u nich nejsou ovšem obvykle nikterak precizně definovány) jsou v zásadě totožné. Toto byl názor Wiesera, Pareta a zvláště pak Baroneho. Tento názor byl široce akceptován a monistický pohled tedy převládl.

Kdo má pravdu? Je fundamentální logika ekonomického procesu opravdu tatáž v tržní stejně jako v socialistické ekonomice, jak nedávno prohlásil Schumpeter?[2] Nebo to jsou dva odlišné světy? To je více než čistě akademická otázka.

V ekonomickém životě tohoto století byly vyzkoušeny obě metody. Naše doba nám nabízí možnost analýzy, kterou naši předchůdci neměli. My máme možnost sledovat tyto ekonomické experimenty na vlastní oči. Můžeme těmto ekonomickým fenoménům porozumět na základě jednoho teoretického aparátu stvořeného pro analyzování tržní ekonomiky? Nebo je třeba vytvořit speciální teorii centrálně plánované ekonomiky, abychom správně porozuměli ekonomické realitě?

Wieser a Barone neměli žádnou zkušenost s takovými příklady, jakou dnes máme my. Samozřejmě historických příkladů převážně centrálně řízených ekonomik je mnoho, například starobylý Egypt nebo říše Inků. Ale ekonomický proces v naší průmyslové době je mnohem komplexnější a jeho centrální řízení je daleko obtížnější, takže tyto starodávné příklady mají jen malý význam. Ekonomové dnes mají k dispozici materiál, který byl jejich předchůdcům docela neznámý.

Naše analýza německého experimentu se odehrává právě v okamžiku, kdy se blíží jeho konec. Řízení ekonomiky centrálním plánem bylo zrušeno v letech 1946-47. Procedury a formy tržní ekonomiky se začínají opět rozšiřovat. Ale náš průzkum není historický a není ani nekrologem tohoto experimentu. Naším cílem je pochopit základní principy, které nás německý experiment může naučit. Dnes panuje běžné přesvědčení, že centrální plánování se v Německu prosadilo hlavně pro válečné účely. Že pro ně byly charakteristické častější improvizace místo dlouhodobého plánování, které je možné v době míru. Co je ovšem příznačné pro válečné podmínky nesmí být přepisováno jako charakteristika centrálně plánované ekonomice.

Ekonomický proces jakožto celek

I.

JAK FUNGUJE CENTRÁLNĚ PLÁNOVANÁ EKONOMIKA

Studium tržní ekonomiky obvykle začíná studiem jednání individuálního jednotlivce, domácnosti a firmy (například koželužny). Tam zjistíme, že tito jednotliví činitelé zakládají své plány na kalkulaci cen a nákladů, tedy na vztahu mezi cenou svého produktu a cenou výrobních faktorů. Tato ekonomická kalkulace je rozhodující pro

usměrňování produkce. Tímto způsobem každý individuální činitel plánuje a kontroluje ve své oblasti zlomek celkového ekonomického procesu, a tento proces jakožto celek je řízen prostřednictvím cenového mechanismu.

Studium firmy v procesu centrálně plánované ekonomiky - například během německého experimentu - vede k naprosto odlišným závěrům. Naše koželužna vyrábí na rozkaz kontrolního úřadu. Tento „kontrolní úřad“, „ministerský odbor“ nebo „plánovací oddělení“ (Fachabteilung nebo Planstelle) jí přiděluje surové kůže a další nezbytné suroviny. Dává firmě instrukce, jak má produkovat a plně disponuje konečným produktem. Abychom zjistili, jak vznikají plány, kterými se ekonomika řídí, musíme opustit naši továrnu a vydat se na průzkum tohoto úřadu. Nalezneme zde další úřady pro „kontrolu“ produkce textilu, oblečení, skla, keramiky, železa a tak dále. Jak toto centrální řízení fungovalo?

Ve čtyřech fázích:

Zprv se shromažďovaly statistické podklady, k čemuž měl vedoucí odboru k dispozici oddělení statistiky. Tato velká důležitost statistiky je pro centrálně plánované ekonomiky charakteristická. Statistikové se snaží pro potřeby plánovačů shromáždit všechna důležitá data: například o množství vybavení, skladovací kapacitě, potřebě přepravního prostoru, spotřebě uhlí a elektřiny a množství surovin. Z těchto statistických materiálů potom vzniknou bilance a grafy, která porovnávají vyrobená a spotřebovaná množství v předchozích letech, čtvrtletích nebo měsících.

Statistikové mají přesné instrukce, jak pro sbírání dat, tak pro jejich zpracování. Formují podklady pro samotné plánování, které je *druhou* fází tohoto procesu. Ta spočívá ve vytvoření investičních programů s požadavky na zdroje a suroviny, které musejí být v souladu s dostupnými zdroji.

Je důležité poukázat na to, že plánovaná čísla mají svůj původ pouze částečně v požadavcích vyšších autorit, které vyžadují pro zbrojní programy nebo investice všeobecně, určitá množství železa, strojů, kůže etc. Dalším zdrojem těchto čísel jsou uživatelé („Bedarfstrager“), tedy většina kontrolních úřadů. Tudíž kůži bude například požadovat obuvní úřad nebo strojní úřad, zatímco úřad pro kontrolu kožedělného průmyslu bude požadovat tříslo, oleje, tuky, uhlí a tak dále od úřadů, které jsou za tyto suroviny odpovědné. Požadavky vždy přicházejí do patřičného plánovacího oddělení dohromady, („gebundelt“). Je důležité si uvědomit, že již od prvních plánovacích fází se stane nezbytností standardizace zboží. Uspokojit požadavky například obuvního úřadu je tím obtížnější, čím více druhů a typů obuvi se má vyrobit. Centrální plánování vyžaduje standardizaci.

Poté, kdy centrální plánování funguje nějakou dobu, tak plánovací úřady začnou využívat čísel z dřívějších plánovacích období, která mohou být určena přesněji. Čísla jsou zamýšlena pro budoucí plánovaná množství, ale byla bez dalšího zkoumání převzata z předchozího plánu. Existovalo nebezpečí, že díky tomu bude plánu chybět nezbytná konzistence se situací v současnosti. Z tohoto důvodu centrální orgány jako například říšské ministerstvo hospodářství, často vydávaly varování před přečtením statistiky. Oblíbenou frází se například stalo: *„Jakkoliv potřebuje plánování statistiku, nikdy se nesmí zapomenout na to, že statistika se vztahuje pouze k minulosti. Vnější předpoklady plánu, tedy číselné bilance, nejsou podstatou plánování. Podstatou plánování je aktivní formování budoucnosti.“*

Co se týče dodávek zboží, tak kromě dovozu a čerpání zásob, byla jejich zdrojem samozřejmě výroba. Zde se prosadil princip, že vyráběná množství by měla být odhadována na základě „nejužšího místa“ ve výrobním procesu. Například pokud bylo dost vybavení a surovin, ale nedostávalo se uhlí a pracovní síly, pak musel být plán navržen s ohledem na dostupná množství uhlí a dělníků. Jelikož se však

„nejužší místo“ neustále přesouvalo, musel být plán neustále modifikován. Opravdové umění centrálního plánování potom spočívá ve včasném rozpoznávání „nejužších míst“ a v odhadu toho, kde se takové úzké místo vyskytne v budoucnu.

Při bilancování jednotlivých požadavků oproti dostupným zásobám, pak spolu jednotlivé úřady sváděly dlouhé boje, což je aspekt centrálně řízené ekonomiky, se kterým se budeme opakovaně setkávat. Mnoho kontrolních úřadů bojovalo o větší přiděly uhlí, dopravních prostředků nebo pracovní síly. Na druhé straně musely úřady mírnit požadavky firem a dalších „spotřebitelských“ skupin, které se snažily získat tolik kůže, textilu nebo benzínu, kolik jen bylo možné. Nejprve byly činěny pokusy na úrovni jednotlivých kontrolních úřadů, vyjednat s rozličnými skupinami zmírnění jejich požadavků. Od samého počátku samozřejmě kontrolu přebíraly vyšší autority. A to tím způsobem, že *za první* stanovily pořadí priorit a *za druhé* rozhodovaly ve sporných případech.

Jako příklad stanovených priorit si můžeme vzít pokyny pro přidělování benzínu. V listopadu 1941 se přidělování řídilo následujícími prioritami:

1. Zajištění potravy a paliva pro populaci.
2. Uvolnění železničních nádraží a doků.
3. Udržení zemědělské výroby.
4. Zdravotnické organizace a policie.
5. Podniky vybrané zplnomocněnou autoritou a speciální potřeby chemického průmyslu.
6. Podniky podílející se na zbrojní výrobě a další výrobě důležité pro válečné úsilí.
7. Další průmyslová odvětví důležitá pro válečné úsilí.

Pro nasměrování toku materiálních statků podle škály potřeby bylo takové stanovení priorit zásadní a jednotlivé úřady podle něj měly postupovat. Ve sporných případech, například v otázce, kolik uhlí by mělo být přiděleno pro potřeby kožedělného průmyslu, musel rozhodovat sám ministr.

Výsledek této procedury byl zanesen do účetní rozvahy („Mengenbilanz“) platné pro čtvrtletí či pololetí nebo celý rok, podle charakteristik konkrétního výrobního procesu. Zde je příklad takové bilance.

ROZPOČTOVÝ SOUHRN

Zdroje	Spotřeba
1. Domácí výroba	1. Domácí spotřeba
2. Dodávky z okupovaných území	2. Spotřeba na okupovaných územích
3. Import	3. Export
1-3 Celkové současné zdroje	1-3 Současná spotřeba
4. Vzato ze zásob	4. Přírůstek k zásobám
1-4 Celkové zdroje	1-4 Celková spotřeba

Pod bodem 1 vpravo (domácí spotřeba) bylo detailně rozepsáno, kolik kůže bylo přiděleno ozbrojeným silám, kolik zemědělství, kolik pro strojní výrobu, kolik pro výrobu bot a tak dále.

Takto vypadají plány centrálně řízené ekonomiky. Sestávají se z dlouhých sérií navzájem do sebe zapadajících účtů, které vytvářejí jednotlivé kontrolní úřady. Úřady kontrolující produkci uhlí, železa, elektřiny, benzínu, kůže, textilu, a tak dále vytvoří

svoje účty, z nichž se pak skládá plán jako celek. Aby do sebe tyto programy navzájem zapadaly a dodržovaly hlavní linii (tzn. stanovené priority) je starostí vyšších autorit, které v mnoha konkrétních případech uplatňují své intervence. Tudiž ačkoliv kontrolní úřady vypracovávají závazné programy, jsou podřízené ministerstvům a dalším centrálním úřadům. Tak je plánovací proces unifikován.

Třetí fází je pak vydání konkrétních výrobních příkazů, konkrétním firmám a podnikům. Výroba firmy je zafixována pokud jde o množství, které má vyrobit v konkrétním čase a v požadované kvalitě. Jsou uvolněny požadované suroviny a jsou vydány rozkazy, komu má být předán konečný produkt. Obtíž při vypracování výrobních rozkazů pro takové průmyslové organizace jako „Říšské strojírný“, kartely, trusty apod. bylo, že k tomu byli nutní odborníci, kteří často sami byli členy zainteresovaných stran a také spolupráce organizací, které tvořily soukromé mocenské skupiny. K tomuto bodu se ještě vrátíme později.

Čtvrtou a poslední fází je kontrola výsledků. Podniky měly povinnost hlásit někdy také s denní frekvencí stav své výroby a kontrolní úřady dávaly pozor, jestli čísla naplánovaná, souhlasí s čísly skutečnými. Následně měly být odhaleny rozdíly a identifikována jejich příčina. Buď byl vinen konkrétní podnik neplnící řádně výrobní příkazy nebo zdržená dodávka surovin nebo byla pracovní síla odebrána jiným úřadem a tak dále.

V každém případě vedoucí úřadu zodpovědný za plnění plánu měl povinnost intervenovat. Tudiž provádění plánu je doprovázeno neustálými boji nebo vyjednáváním mezi jednotlivými úřady. A nakonec se projevil ještě další faktor. Původní plán byl vytvořen před měsíci a někdy až před lety a pokud se mezi tím změnil podmínky oproti předpokladům - například při produkci uhlí, bylo nezbytné celý plán a všechny výrobní příkazy zrevidovat.

Takto jsou čtyři fáze plánovacího procesu navzájem propojeny a neustále opakovány. Jaký je ekonomický význam této procedury?

II.

ŘÍDÍCÍ MECHANISMUS

Představme si pro tento okamžik malou uzavřenou soběstačnou ekonomiku („Eigenwirtschaft“), komunitu o třiceti lidech, kteří si pro sebe vyrobí vše, co spotřebují, a kteří fungují pod vedením jednoho člověka. Úkol tohoto řídicího jedince bude následující: musí den za dnem rozhodovat, jak budou využity výrobní faktory, jakou se každý pracovník má zabývat činností, kdo bude okopávat brambory na poli, kdo bude těžit dřevo v lese, a jaké nástroje si k té činnosti má každý vzít atd. Také musí rozhodnout, jak se dlouhodobě bude využívat půda, budovy, dopravní prostředky, a jak se rozdělí zásoby potravin. Musí tedy také rozhodnout o časové struktuře výroby, tedy o úsporách a investicích. To je možné jedině tehdy, pokud má tento řídicí jedinec přesnou představu o naléhavosti jednotlivých potřeb a o tom, nakolik každý z výrobních faktorů může přispět k uspokojení těchto potřeb. Tohle vše je na sobě navzájem závislé. Například pokud rozhodne, že se bude stavět most, tedy, že se provede investice, pak to ovlivní vše ostatní. Každý výrobní prostředek a každá hodina práce na poli, v lese nebo ve stájích získá jinou relativní důležitost a všeobecný posun se může ukázat jako nezbytný.

Ekonomická kalkulace má tři dimenze. Plánovač musí neustále zkoumat, nakolik se dařilo produktivním faktorům při jejich předchozím využití uspokojovat potřeby komunity. Tyto kalkulace nákladů se vztahují k *minulosti* a jsou základem pro plány

do *budoucnosti*. Plány do budoucnosti jsou předběžně postaveny na minulé zkušenosti, jejich cílem je snížit existující *nedostatek*, nebo nedostatek očekávaný v brzké či vzdálenější budoucnosti. Ekonomická kalkulace je tedy založena na zkoumání minulosti a směřuje do budoucnosti, s ohledem na současnost. Každé jednotce spotřebního zboží a výrobních prostředků je přiděleno její místo v ekonomickém prostoru podle plánu řídicí autority.

S rozšířenou dělbu práce a v ekonomice mnoha milionů lidí jde o obdobnou, avšak daleko složitější úlohu. V tomto případě směřování nebude určeno kalkulací jednotlivce. Úkolem bude spíše *najít formu organizace ekonomického života, která je nejlépe vhodná k uspokojivému směřování ekonomického procesu z hlediska potřeb celé komunity*.

Částečné řešení tohoto problému, ke kterému se centrálně řízená ekonomika Německa dopracovala, mělo dvě základní charakteristiky. **(1.)** Plánování a řízení bylo založeno na agregovaných statistických ohodnoceních a nikoliv na individuálním hodnocení mezního užítku. **(2.)** Jelikož centrální plánovači provádějící tyto kalkulace nepociťovali nad sebou působení žádné ekonomické síly, tak tato metoda řízení byla schopna přežít (navzdory své neefektivnosti) poměrně dlouhou dobu.

Ad 1. (a): úřady centrální administrativy pracovaly s agregovanými ohodnoceními odvozenými ze statistik.

Kdo dělal tato ohodnocení? V první řadě byla navrhována sekce jednotlivých kontrolních úřadů. Například úřad pro kontrolu kožedělného průmyslu mohl navrhnout, aby distribuce kůže jejím uživatelům (armádě, obuvnickému průmyslu, strojnímu průmyslu atd.) probíhala podle ohodnocení naléhavosti potřeb, které navrhnou sami tito uživatelé. Po vyjednávání s těmito uživateli byly učiněny změny; tedy byla vyvinuta snaha uvést všechna hodnocení do rovnováhy s hodnocením dalších úřadů. Jednalo se vždy o masových množstvích. Hodnota nebyla přikládána jedné jednotce, ale zaokrouhleným množstvím jako např. pěti stům nebo osmi stům tun. Tato agregovaná ohodnocení, a na nich založená řízení produktivních faktorů a distribuce zboží, byla podepřena prioritami stanovenými vyššími autoritami, o nichž jsme již mluvili. Ale toto stanovení priorit se ukázalo jako zcela neefektivní. Bylo vždy příliš hrubé a jednotlivé stupně se skládaly z mnoha rozličných druhů potřeb. (Představte si například, co všechno šlo zahrnout pod stupeň tři - „benzín pro udržení zemědělské výroby“). Zadruhé tato škála priorit nebrala do úvahy klesající intenzitu konkrétní potřeby tak, jak se jí dařilo průběžně uspokojovat. A za třetí nebrala do úvahy potřebu komplementárního zboží. Oběžník centrálního plánovacího úřadu z prosince 1944 to ukazuje velmi jasně: *„Problém řízení produkce pomocí hrubé škály priorit se stává s narůstajícím nedostatkem stále obtížnějším. Nedůležitá výroba musí být nejen utlumena, ale zcela zastavena. Priorita výroby, stanovená jednoduše v souladu s povahou produktu, vede k závažným nedostatkům, pokud není vzata v úvahu zásobovací situace nositelů spotřeby. Dodání jediného šroubu, který je potřeba k dokončení výroby nějakého zemědělského stroje, může být mnohem důležitější, než dodání téhož šroubu do továrny na tanky, která má sice přidělen mnohem vyšší stupeň priority, ale spotřebuje tento šroub až za několik měsíců. Rozličné stupně potřeby, v podmínkách všeobecného nedostatku, nemohou být vyřešeny stanovením priorit. Zvláště za současného stavu vytížení veškerých výrobních prostředků, všechny úřady zodpovědné za řízení výroby musí s nejvyšší pečlivostí hlídat, aby každý vyrobený předmět byl okamžitě dopraven tam, kde je ho nejvíce zapotřebí. Přišel čas uplatnit princip: „plánování místo priorit“. Nařizují proto s účinností od 1. ledna 1945, zrušení veškerých prioritních stupnic.“*

Pokud se určité úřady nebyly schopné vzájemně dohodnout na agregovaném ocenění, rozhodnout musely orgány nadřízené. To je názorně ukázáno v nařízení z roku 1942: „*Sekční úřady musí vyvinout úsilí, aby dosáhly shody se spotřebitelskými organizacemi ohledně sladění požadavků s výrobními možnostmi. Pouze ve výjimečných případech, kdy této shody nebude možné dosáhnout, smí být podán dotaz na dotyčné ministerstvo. Pokud plánovací úřad a spotřebitelská organizace nespádají do působnosti téhož ministerstva, musí rozhodnutí vydat společná nadřízená autorita.*“

Denně se tedy přijímala rozhodnutí o využití jednotlivých tun oceli, mědi nebo jednotlivých dělníků. Kde a k jakému účelu by měli být využiti? Jakou hodnotu má jejich využití v jednotlivých možných variantách? Kde a jak mají být využiti, aby to přineslo největší užitek? Tyto otázky nemohly být zodpovězeny na základě zaokrouhlených agregovaných ohodnocení. Pokud bylo náhle k dispozici 1000 m³ dřeva, bylo přiděleno v zaokrouhlených množstvích buď jako palivo, nebo do dolů, nebo pro výrobu umělého hedvábí a tak dále, aniž by bylo možno zohlednit jeho konkrétní kvality.

Ad 1. (b) Určitý druh výpočtu nákladů se odehrává také v průběhu plánování. Avšak tento výpočet nákladů je také zaokrouhlený agregátní počet. Když úřady pro kontrolu benzínu nebo kůže přidělují tyto komodity různým skupinám „spotřebitelů“ nebo dalším úřadům, pak neustále musejí porovnávat užitek, který může benzín nebo kůže poskytnout při rozličných využitích. Také ve sporných případech, kdy intervenuje dotčené ministerstvo, například při rozhodování o tom, kolik kůže bude přiděleno na výrobu bot a kolik na výrobu strojů, je rozhodnutí založeno na všeobecném srovnání nákladů. Náklady vyplynou z posouzení toho, jak jsou jednotlivá užití v souladu se všeobecným cílem ekonomického systému. Je zváženo, jestli pro splnění těchto cílů bude lepší přidělit kůži na výrobu bot nebo strojů. Užitek, který může tato kůže poskytnout jedním způsobem využití je poměřován s užitekem, který by přinesla využita způsobem druhým. Tudíž, jakkoliv nepřesně a všeobecně se to odehrávalo, existovalo jakési poměřování výše nákladů.

Samozřejmě, jakákoliv kalkulace mezních nákladů byla nemožná: například v jedné župě se mělo rozhodnout o distribuci 1000 tun železa. Železo bylo požadováno všemi průmyslovými odvětvími, strojírnami, textilkami, železnicemi, opravárenskými depy a tak dále. Kolik tun železa by každé odvětví nebo každá jednotlivá firma měly obdržet? Měl by textilní průmysl dostat 80 tun? Nebo více? Nebo méně? O tom se muselo rozhodnout. Zde také probíhalo poměřování nákladů. Byla srovnávána služba, kterou mohlo železo poskytnout při jednotlivých využitích. Ale hodnota jediné tuny použité tím nebo oním způsobem nemohla být vypočítána. Takže byla odhadnuta v hrubých agregovaných číslech a rozdělování proběhlo podle všeobecných odhadů tohoto druhu.

Ad 1. (c) Jak bylo vysvětleno výše, bylo prováděno srovnávání skutečných a naplánovaných čísel, aby bylo možné porovnat skutečnou produkci s produkcí naplánovanou. To samozřejmě nebylo opravdové ekonomické účetnictví. Množství daná plánem byla srovnávána s množstvími skutečně použitými nebo vyprodukovanými jednotlivými podniky. Ovšem to, jestli jsou výrobní faktory využívány efektivně nejde nijak z těchto čísel odvodit. Například cihelnám bylo v jednom roce přiděleno daleko více uhlí než mohly spotřebovat a přišlo se na to až o mnoho měsíců později. Pokud čísla skutečné produkce souhlasí s čísly naplánovanými, potom zde není žádný prostor pro nápravu. Takové srovnávání nenabízí žádnou možnost dospět k optimální kombinaci výrobních faktorů metodou pokus/omyl. A kontrolní úřady si tohle začaly záhy uvědomovat.

Ad 2. (a) Donucovací síla za ekonomickou kalkulací: Cenový systém v tržní ekonomice není pouze měřítkem vzácnosti nebo aparátem ekonomické kalkulace (jeho efektivitou se zde nebudeme zabývat). Cenový systém je také kontrolním mechanismem, který má velikou donucovací sílu. Pokud náklady převyšují výnosy, potom tento rozpor v dlouhém období přirozeně přinutí firmu změnit své chování nebo úplně skončit. Vyjádřeno jiným způsobem, pokud je cena výrobních faktorů nezbytných k vyprodukování zboží vyšší než je cena při prodeji tohoto zboží, pak musí nastat změna.

Ale v centrálně plánované ekonomice tato hodnocení hrají odlišnou úlohu. Například: během války byla v Hannoveru postavena továrna na hedvábí. I z hrubého agregovaného ohodnocení bylo jasné, že toto místo je nevhodné, a že továrny v Krefeldu produkují hedvábí s daleko menšími nároky na zdroje všech druhů. Spotřeba železa, cementu, strojů a lidské práce na postavení továrny v Hannoveru byla zbytečná a chybná investice. Tyto výrobní faktory by našly lepší uplatnění při jiném využití, což bylo jasné již z hrubých agregovaných dat. Přesto díky osobnímu zásahu jedné ze stranických špiček bylo rozhodnutí postavit továrnu prosazeno. V tržní ekonomice by továrna v Hannoveru byla brzy vyhodnocena jako neúspěšná investice a musela by být uzavřena. V centrálně plánované ekonomice, kde nefunguje žádný takový automatický proces selekce špatných investic, tato továrna mohla být nejen postavena, ale také udržována v provozu. Tato agregovaná ocenění prováděná centrální autoritou za sebou zkrátka nemají žádnou ekonomickou sílu, která by je mohla zkorigovat. Ekonomická věda by měla věnovat větší pozornost tomuto charakteru ekonomické kalkulace v centrálně řízené ekonomice, jelikož to má významný dopad na způsob, jakým ekonomický proces probíhá.

Ad 2. (b) Jak se dají tato fakta vysvětlit? Jak to, že v centrálně plánované ekonomice není ekonomická kalkulace rozhodující silou? Účel kalkulace nákladů v tržní ekonomice je dobře znám z učebnic. Náklady nám ukazují, jaké hodnoty by produktivní faktory mohly vytvořit při alternativním způsobu využití. Všechny druhy potřeb, které jsou pokryty kupní silou poptávajících, se navzájem přetahují o rozličné výrobní faktory a rozhodnutí jsou prováděna na základě kalkulace ceny a nákladů, kde náklady představují užitek vytvořený při předchozím užití výrobních faktorů. Produkce tedy *musí* uspokojovat potřeby poptávajících, které jsou kryté jejich kupní silou. To je tedy donucovací silou ekonomické kalkulace, která takto efektivně kontroluje výrobní proces. Zajisté na monopolních nebo oligopolních trzích je tato absolutní moc spotřebitele v základu oslabena.

V centrálně plánované ekonomice je vztah mezi poptávkou (potřebami) a nabídkou docela jiný. Tenze mezi nimi není na trhu nijak efektivně vyjádřena. Poptávka po uhlí nebo železe a veškerém ostatním zboží zde nemá svůj původ v rozličných nezávislých ekonomických plánech jednotlivců. Určení potřeb a směřování produkce je soustředěno do jedné ruky. Plánovací autority nejprve stanoví požadavky na množství uhlí, chleba, domů a tak dále a pak těmito požadavkům přizpůsobují výrobní proces na základě svých agregovaných ohodnocení. Ale nemusí postupovat jenom takto. Mohou také pozměnit spotřební stranu rovnice, kterou pak přizpůsobí výrobní straně. Přidělování textilu může být náhle zastaveno nebo výstavba nové továrny přerušena. Spotřebitelé nemají žádnou kontrolu nad centrální administrativou, kde je koncentrována veškerá ekonomická moc, která pak již není předmětem žádného kontrolního mechanismu.

Možná by se tohle dalo považovat za slabinu centrálně plánované ekonomiky. Ve skutečnosti je to slabinou pouze tehdy, pokud považujeme maximální uspokojení

potřeb populace za hlavní úkol ekonomického systému. Absence jakékoliv donucovací moci v podobě ekonomické kalkulace je zároveň zdrojem síly, jelikož se díky tomu dá velice snadno dosáhnout plné zaměstnanosti. K tomu se ještě vrátíme později. Navíc politická autorita v centrálně plánované ekonomice může formovat vývoj ekonomického života v souladu se svým politickým cílem a bez ohledu na náklady.

III.

ÚLOHA CEN

Tuto otázku budeme zkoumat ze dvou úhlů pohledu: (1.) Jakou roli hrály ceny v Německu? a (2.) Jaké poučení si z toho můžeme vzít?

Ad 1. Německá ekonomická politika se z počátku snažila o kontrolu ekonomického procesu pouze nepřímými metodami. Viz například tento oběžník: „*Veškeré plánování musí mít za cíl dosažení maximálního řídicího efektu na ekonomiku s minimální přímou intervencí. Intervence nebude nezbytná, dokud budou soukromé podniky dobrovolně spolupracovat na politice stanovené státem a dokud budou jejich majitelé ochotni podřídit svůj soukromý zájem zájmům národa.*“ Na základě tohoto principu existovala snaha vyhnout se přímé kontrole nad některými fázemi výrobního procesu.

Od snahy centrálních autorit kontrolovat ekonomický proces nepřímo, spíše než přímými rozkazy, byl pouze malý krůček k tomu, snažit se pro tento účel využít cenovou regulaci.

Aby byla ministerstva schopna využít ceny jakožto nástroje pro kontrolu ekonomického života, zaváděly se předpisy pro sjednocování účetních postupů a kalkulací zisků a nákladů v soukromých firmách. Zvláště v oblasti zbrojních dodávek byly zavedeny velmi striktní předpisy pro kalkulaci nákladů. Postupy ekonomické kalkulace v mnoha německých firmách byly v této době znatelně unifikovány.

V určitém rozsahu se dařilo této cenové regulace využívat úspěšně, zvláště při produkci nových typů munice a zbraní, u nichž neexistovala žádná předchozí cena.

V těchto případech byly spočítány náklady na produkci v jedné firmě a fixní cena byla pak stanovena pro každou další firmu na základě tohoto výpočtu. Následkem toho neměly firmy žádný zájem na tom, vyrábět efektivně, jelikož jejich zisk byl dán procentem z nákladů a byl tedy tím větší, čím větší byly tyto náklady. Tudíž v roce 1940 byl zaveden nový systém kalkulace cen, který měl firmy přimět k zefektivňování výroby: za dodávky munice se platilo uniformní cenou, stanovenou jako průměr nákladů v daném odvětví. Měl to být stimul k tomu, aby se firmy snažily zlepšovat výrobní postupy a snižovat své náklady za účelem dosažení vyššího zisku. Tento systém byl nadále rozvíjen a zdokonalován.

Částečné úspěchy tohoto druhu ovšem nemohly zastřít fakt, že ceny, které existovaly, byly nedostatečným nástrojem pro kontrolu celého ekonomického života. Tyto ceny vyjadřovaly vztahy a vzácnost zboží tak, jak existovaly na podzim 1936 a jakékoliv změně bylo zabráněno jejich fixací. Pokud by plány centrálních autorit byly zaměřeny na uspokojení dříve existující poptávky, pak by tyto cenové vztahy mohly sloužit o něco déle. Nicméně stal se opak a masivní investice pro zbrojní účely, přinesly veliké nesrovnalosti mezi centrálně naplánovanými požadavky a dřívější poptávkou. Zafixované ceny železa, uhlí, cihel atd. již nevyjadřovaly vztah mezi poptávkou a nabídkou. Kalkulace založené na zmrazených cenách produktů a výrobních faktorů nemohly již nadále ovlivňovat výrobní faktory tak, aby plnily potřeby

plánu; kalkulace zisků a ztrát a sestavování rozpočtů již neobsahovalo informaci, jestli jsou výrobní faktory využity optimálním způsobem pro vyprodukování toho zboží, které bylo naplánováno centrální autoritou.

Žádné zlepšení v účetních metodách kalkulace nemohlo tento fakt překonat. Ceny, které firmy zanášely do svých účetních knih selhávaly jakožto vyjádření vzácnosti a ztratily svou kontrolní funkci.

To činí naši druhou otázku ještě důležitější: bylo možné takové fixní stanovení cen změnit tak, aby odpovídalo novým okolnostem? Ceny z roku 1936 byly nepoužitelné k tomu, aby mohly nahradit agregovaná ohodnocení centrálních autorit. Nebylo by toho možné dosáhnout stanovením nových cen? Zafixované ceny představovaly dávno zastaralý systém dat. Nemohly být stanoveny nové ceny tak, aby maximálně podpořily plány centrální administrativy?

V souvislosti s tímto problémem se diskutovalo o dvou metodách: (1.) bylo by možné, aby centrální autority stanovily důležité ceny „od stolu“? Nebo (2.) bylo by možné provést změnu v nastavení cen dočasným povolením volného trhu?

Vezměme si konkrétní příklad: cena a využití bukového dřeva. Téměř celé 19. století se bukové dřevo používalo jen na topení a výrobu dřevěného uhlí. Díky sérii vynálezů v posledních 50 letech, našlo spoustu nových využití a jeho důležitost stoupla. Napuštěno dehtem mohlo sloužit jako kvalitní železniční pražce. Vynález metod umělého sušení a propařování vedl k tomu, že bukové dřevo začalo být v širokém rozsahu využíváno pro výrobu nábytku. Vynález překližky nadále rozšířil možnosti jeho využití. A nakonec přišly objevy, které učinily z bukového dřeva základní surovinu pro výrobu celulózy a umělého hedvábí a tím otevřely celou novou oblast upotřebení.

A jak zorganizovat rozumnou distribuci existujícího množství bukového dřeva mezi tyto téměř neomezené potřeby, pokud má dojít k jeho optimálnímu využití? Bezpochyby cena bukového dřeva zmrazená v době před těmito objevy by byla příliš nízká. A pokud byla administrativními opatřeními držena na téže úrovni od roku 1932, nebylo by rozumné zvýšit tuto cenu, aby se zajistilo efektivní využití bukového dřeva podle jeho konkrétních množství a kvalit?

Lesní správy tuto otázku častokrát probíraly a zkoumaly, jak by měla být nová cena vysoká, ale nebyly schopny tu správnou cenu objevit. S jistotou věděly jenom to, že současná cena je příliš nízká. Byly schopny předložit hrubou koncepci ocenění a agregovaná zhodnocení, ale z toho žádná konkrétní cena za jednu jednotku nevyplývala. Ustanovit novou cenu by tudíž byl příliš riskantní experiment. Jak uznávají specialisté na lesnictví říkali v té době: *„Neznáme hodnotu bukového dřeva; víme jen, že je relativně vysoká. Jak je vysoká, to bude muset později rozhodnout trh.“*

Můžeme se tedy ptát, jestli to nemohl rozhodnout trh už tehdy, což by znamenalo vyzkoušet *druhou* metodu: **Ad 2.** na nějaký čas ceny uvolnit a poté je znovu zmrazit. Ale ceny veškerých produktů z bukového dřeva, nábytku, překližky, celulózy, důlních výztuží, železničních pražců atd. byly pevně dány stejně jako ceny všech možných substitutů za bukové dřevo. Tudíž ceny veškerých produktů, které využívaly bukové dřevo jako surovinu, nevyjadřovaly vztah mezi potřebami a nabídkou na trhu se dřevem. Krátce řečeno, takové částečné uvolnění by bylo zbytečné. Vzájemná provázanost všech trhů a celého ekonomického procesu by vyžadovala uvolnění *veškerých* cen, aby se ukázala skutečná vzácnost *veškerého* zboží, aby tuto vzácnost bylo možné určit také pro bukové dřevo.

Zde se dostáváme k ještě fundamentálnější otázce. Proč tedy nebyly uvolněny veškeré ceny? *Nebylo by pak možné určit relativní vzácnost díky novým cenovým*

vztahům, a tudíž zredukovat agregovaná ohodnocení centrálních autorit zpět na jednotlivé ceny? Takový krok, už jen z důvodů monetární politiky, by byl pro německou vládu velmi obtížný. Všeobecné uvolnění cen by vedlo nejen k ustanovení nových vztahů mezi cenami, ale naplno by se projevila peněžní inflace prudkým vzestupem všech cen, poklesem hodnoty peněžní jednotky, očividným znehodnocením úspor a velkým tlakem na zvyšování mezd. Přísné udržování cen na jejich předchozí úrovni se stalo dogmatickým principem německé ekonomické politiky.

Tato negativní odpověď v případě Německa ovšem není vyčerpávající odpovědí. Předpokládejme, že by žádné inflační tlaky neexistovaly a tedy by padl tento monetární argument proti uvolnění cen. Mohly by pak volně utvářené ceny nahradit agregovaná ohodnocení centrálních autorit? Vezměme si například zbrojní firmu, která by za splnění zakázky dostala zapláceno 10 milionů a 5 milionů by pak vyplatila na mzdách svým zaměstnancům. Pokud by tito zaměstnanci měli volnost vyjádřit s touto kupní silou svou poptávku po spotřebním zboží jako je chléb, maso, oblečení, bydlení a tak dále, vyjádřili by tím samozřejmě, jak si oni cení tohoto spotřebního zboží a nikoliv to, jak si ho cení centrální plánovači. Ceny by pak vyjadřovaly přání této masy spotřebitelů a nikoliv plánu centrální administrativy. Tak by nastal konflikt mezi centrálním plánem a plány jednotlivých domácností a podniků. Zde se centrálním plánovačům nabízí několik možností, jak se tento konflikt pokusit vyřešit.

Nebylo by například možné naroubovat cenový mechanismus do centrálně plánované ekonomiky následujícím způsobem? Centrální administrativa by distribuovala spotřební statky jejich přidělováním a za fixní ceny. Nabídka a poptávka po spotřebním zboží by tedy byly v umělé rovnováze díky přidělům. Ohledně výrobních faktorů by však nebylo žádné přidělování, nýbrž vedoucí podniků by je nárokovali u státních úřadů. Pro tyto výrobní faktory by byly stanoveny ceny, které by se upravovaly podle velikosti poptávky. Dostala by se pak nabídka a poptávka do rovnováhy a byla by možná přesná kalkulace nákladů? Tento způsob řešení byl navržen například Oskarem Langem.[3] Bylo by možné postupovat podle tohoto návrhu?

Situace byla taková, že se mezi jednotlivými kontrolními odděleními, plánovacími úřady a nositeli poptávky odehrávaly neustálé boje o přidělení surovin a výrobních faktorů. Tak bojovali o příděly kůže zástupci zemědělství na koňské postroje, zástupci průmyslu na hnací řemeny, zástupci dělníků na pracovní obuv atd. Stejně tak se přeli o železo zástupci řemeslníků, strojírenství, výroby dopravních prostředků atd. Množství, jež byla k dispozici, byla obvykle příliš malá, aby uspokojila nároky všech kontrolních úřadů a sekcí. Podle tohoto návrhu by se tedy tyto boje vyřešily skrze cenový systém. Rozdělování zásob kůže mezi jednotlivá užití by bylo ovlivněno cenami.

Tato metoda řízení nepřicházela pro centrální administrativu v úvahu, protože ta by tím do jisté míry ztratila kontrolu nad řízením výrobních prostředků. Při stanovení pevných cen a přidělů potravin a také průmyslového zboží a při stanovení investičních programů, centrální úřady nemohly vědět, kolik kůže nebo železa by požadovaly různé plánovací orgány a nositelé spotřeby. Tyto požadavky se projevily teprve dodatečně. Kdyby byly přenechaly rozhodování o řízení výrobních prostředků cenovému soupeření mezi jednotlivými podniky a odděleními, mohly by se nadít výsledků, které by byly v rozporu s centrálním plánem. Například by se mohlo stát, že by se spotřebovalo relativně velké množství kůže pro účely zemědělství nebo na výrobu pracovní obuvi, což by způsobilo nedostatek hnacích řemenů a zbrzdilo výrobní program centrální administrativy v jiných odvětvích. Proto nemůže centrální

administrativa přenechat cenovému mechanismu řízení významných výrobních prostředků. Naopak, musí si řízení ponechat ve vlastních rukou, jak tomu také v Německu bylo.

Jakmile dostanou podniky nebo oddělení větší volnost a samostatnost v tvorbě poptávky, a jakmile se centrální administrativa omezí na korigování cen v závislosti na vzácnosti, vzniknou rozpory mezi centrálním plánem a plány jednotlivých podniků a oddělení. Takové rozpory by byla řešitelné jenom příkazy centrálních autorit tzn. opuštěním cenového mechanismu. Tento návrh není v praxi realizovatelný, i kdyby byl splněn předpoklad vhodné měnové politiky. *Konkurence může být využita k zlepšení výkonnosti, ale jako řídicí mechanismus důležitých částí ekonomiky jí nelze aplikovat bez toho, aby se centrální autority vzdaly svého výsadního postavení.*

IV.

NĚKTERÉ DÚSLEDKY

Ekonomický proces v centrálně řízené ekonomice je možné chápat coby plánování a výrobní příkazy centrálních autorit, k nimž se dospělo na základě kalkulací fyzických množství, jimž bylo přiřazeno agregované ohodnocení. Následující jevy si zasluhují naši pozornost:

1. Centrální plánování předpokládá standardizaci a pevné normy pro výrobky. Pro plánovací úřady je nemožné brát plně do úvahy nespočetné a neustále se měnící individuální potřeby spotřebitelů, poskytovat širokou škálu obuvi nebo oblečení a dostat ho k těm, kdo je chtějí nejvíce a adaptovat plán vzhledem k měnícím se potřebám. Centrální pokyny se vydávají tím snáze, čím jsou výroba a spotřeba schematictější.

Potřeby spotřebitelů lze snadno redukovat do norem skrze dávkování a přidělování a tím je nekonečná různorodost individuálních preferencí eliminována. „*Zkušenosti posledních sedmi let jednoznačně prokazují*“, napsal jeden odborník na textilní průmysl v roce 1946, „*že nejen zaměření hospodářství na válku, ale stále sílí vláda plánovacích úřadů, stále více snižují počet objektů plánování (surovin a výrobků).*“ Složitější bylo zjednodušit výrobu. Četné malé a střední průmyslové podniky, které v Německu existovaly, kladly individuální a různorodé nároky, pokud jde o stroje, náhradní díly, materiály atd., které plánovací úřady mohly jen stěží posoudit. Malé a střední podniky v jejich rozmanitosti lze jen stěží podříditi centrálnímu plánu. Plánovací úřady zvládají své řídicí a hodnotící úkoly relativně lépe, když se v malém počtu podniků vyrábí zboží masové spotřeby, s malým počtem typizovaných surovin a výrobních postupů. Relativní stejnorodost zemědělské výroby také vysvětluje, proč lze zemědělství centrálně plánovat relativně snadněji než průmysl.

Tak vedla centrálně řízená ekonomika k tomu, že se nejen uskutečnila typizace a normalizace, ale že byly při nové výstavbě všeobecně preferovány podniky s největším rozsahem produkce. Příkladem je továrna Volkswagenu ve Fallersleben. Přitom má zásadní důležitost, že to není jenom velikost podniku, která ovlivňuje hospodářský řád. O tom bylo hodně napsáno a všeobecně panovalo přesvědčení, že rostoucí velikost podniků musí vyústit v monopoly nebo v centralizovanou ekonomiku. Ale kauzální spojitost funguje také obráceně. *Podle druhu ekonomického systému, budou cílem odlišné optimální velikosti podniků.* Tak jsou v centrálně plánované ekonomice preferovány a vytvářeny zvláště velké podniky, které by jinak ani nevznikly. Tak tomu bylo v Německu. Preference, zvláště

velkých výrobních jednotek, vyplývá ze specifické formy plánování uskutečňované v centrálně řízené ekonomice.

V důsledku dlouhotrvajícího režimu centrálního plánování dostalo německé hospodářství jiný ráz: trendem bylo všechno standardizovat a vytvořit zvláště velké výrobní jednotky. Kde tento vývoj neprobíhal dostatečně rychle, což se samozřejmě také přihodilo, nastaly obtíže a poruchy. Například v důsledku velkého počtu typů motorů bylo pro centrální administrativu velmi obtížné zásobit ozbrojené síly náhradními díly.

2. Jak jsme viděli, plány byly sestavovány kontrolními úřady. Ale každý tento úřad měl snahu vyrábět tolik, kolik jen bylo možné, protože každý považoval svůj sektor výroby za zvláště důležitý. Takže úřad kontrolující kožedělný průmysl se snažil dostat co nejvíce uhlí, přepravního prostoru atd., aby mohl zvýšit výrobu kůže. Uhlí, přepravní prostor atd. však byly vyžadovány také ostatními kontrolními úřady. Výsledná bitva o kontrolu výrobních faktorů, a zvláště pak pracovní síly, musel být rozhodován intervencemi z centra. Uplynulo samozřejmě mnoho času než přišla dotyčná žádost k nadřízenému ministerstvu a než bylo vyneseno rozhodnutí. Mezitím každý kontrolní úřad využíval všech prostředků, jak si výrobní faktory zajistit. Tyto kolize mezi jednotlivými úřady byly pro centrálně řízenou ekonomiku charakteristické. Určitá skupinová anarchie se zdá být inherentní vlastností tohoto systému. Navzdory intervencím vyšších autorit je třeba tuto tendenci v plánovacím aparátu rozpoznat, abychom ho mohli pochopit.

3. Centralizovaná metoda řízení má dále za následek, že řídicí odpovědnost za směřování ekonomického procesu přejde do jiných rukou, než ve kterých se nachází v systému volného trhu. Podnikatelé zmizí při nástupu centrálně řízené ekonomiky, jelikož jejich hlavní funkce, plnit přání svých zákazníků a také objevovat nové možnosti, jak tato přání uspokojovat za účelem vytvoření zisku, také zmizí. Na jejich místo nastoupí technici, ať už v podnicích nebo v plánovacích úřadech. Napětí v podnicích mezi technickou a obchodní stránkou výrobního procesu je dobře známým fenoménem. V centrálně řízené německé ekonomice ovládli scénu technici. Spolu s privilegovanou rolí techniků dostali důležitou úlohu také statistické, protože plánovací proces byl založen na statistice od prvního návrhu až po vypracování bilancí a porovnání plánovaných čísel se skutečností.

Tato přeměna v podstatě vedení nebyla náhodná, ale byla přímým důsledkem specifické metody řízení v centrálně plánované ekonomice, v níž se ztrácejí ze zřetele ekonomické úvahy ve prospěch technických.

4. Nakonec je třeba si položit otázku, zda se v centrálně plánované ekonomice ustaví rovnováha.

Ti plánovači, kteří si tuto otázku kladli, byli nakloněni k pozitivní odpovědi. Rovnováhu chápali jako vyváženost množstevních bilancí svých vlastních oddělení a byli přesvědčeni o tom, že se množství uváděná v bilancích všech oddělení nakonec podaří navzájem dokonale sladit. Rozsáhlá vyjednávání mezi jednotlivými odděleními a rozhodnutí vyšších autorit měla nakonec vést k tomu, že množství uhlí, jež obdrží kožedělný průmysl bude v bilanci kontrolního oddělení kožedělného průmyslu stejně jako v kontrolním oddělení důlního průmyslu, a že množství koženého zboží jako bot, řemenů atd., budou shodné v bilancích kontrolních oddělení jednotlivých oborů, s bilancí kontrolního oddělení kožedělného průmyslu. Plány jsou potom navzájem považovány za „vyrovnané“ a bylo dosaženo množstevní rovnováhy.

Samozřejmě taková rovnováha, pokud vůbec existuje, není rovnováhou v ekonomickém smyslu. Otázka, jestli může být dosaženo ekonomické rovnováhy

v centrálně řízené ekonomice, nebo jestli alespoň v ní existuje tendence takové rovnováhy dosahovat, zůstává otevřená.

Tuto otázku je obtížné zodpovědět, neboť koncept rovnováhy z tržního hospodářství nelze bez dalšího aplikovat na centrálně řízenou ekonomiku. V tržní ekonomice můžeme rozlišit tři úrovně rovnováhy.

Zprvé jde o rovnováhu v individuální domácnosti nebo podniku. V centrálně plánované ekonomice není ovšem rovnováha pro domácnosti možná a ani není cílem. Charakteristické pro centrálně plánovanou ekonomiku je právě to, že domácnost nemůže aktivně projevit svou poptávku a je jednoduše pasivním příjemcem přidělů zafixovaných na statistickém průměru a rozdělovaných z centra. Tudíž může nastat situace, že domácnost bude mít nedostatek chleba, ale nadbytek tabáku. Tudíž se nekoná vyrovnání uspokojení nebo mezních užitek v souladu s Gossenovým druhým zákonem. Tento fakt vede k tomu, že domácnosti usilují o maximální uspokojení potřeb výměnou spíše než prostředky centrálně plánované ekonomiky. (Barone a mnoho jeho následovníků docházejí k opačnému výsledku, protože pracují s modelem, který neodpovídá centrálně plánované ekonomice. Předpokládají, že jednotliví příjemci důchodu dostávají od centrální správy peníze, s nimiž mohou volně disponovat. Zde by princip druhého Gossenova zákona a rovnováhy v domácnosti byl skutečně splněn. Ale to by se stát musel vzdát vedoucí úlohy v ekonomice ve prospěch spotřebitelů a rezignovat na řízení z centra.)

Částečná rovnováha v jednotlivých podnicích je v centrálně plánované ekonomice také nemožná. Nelze hovořit o tom, že by mezní výnosy kapitálu byly pro všechny výrobní faktory stejné, nebo že by zde byla vůbec nějaká tendence k vyrovnání mezních výnosů, jelikož jednotlivý podnik provádí pouze druhotná rozhodnutí a musí se spokojit s faktory přidělenými plánem centrálních autorit.

Obdobně koncept *částečné rovnováhy na jednotlivých trzích* není aplikovatelný na centrálně plánovanou ekonomiku. Vezměme si například byty v nějakém městě, které nebudou distribuovány v souladu s nabídkou a poptávkou na trhu, ale přidělovány centrální autoritou, pak zde nemůže být žádná rovnováha v ekonomickém smyslu. Nedochozí k vyrovnání nabídky s poptávkou, ale rozdělují se stávající byty v souladu s potřebami naplánovanými v centru.

Jsou-li obě tyto koncepce na centrálně plánovanou ekonomiku neaplikovatelné, musí to tak být také s koncepcí *všeobecné tržní rovnováhy*? Je otázkou, zda lze v centrálně řízené ekonomice výrobu veškerých statků, tedy využití veškerých pracovních sil a výrobních prostředků dát do takových vzájemných proporcí, aby optimálně sloužily potřebám plánu. Centrálně řízená ekonomika Německa k něčemu takovému postrádala nástroje. Ve výrobních procesech se objevovalo jedno úzké místo za druhým, často se naakumulovaná nerovnováha projevila na několika místech současně a neexistoval mechanismus, který by udržel jednotlivé výrobní procesy ve vzájemných proporcích. Agregovaná ohodnocení a kalkulace nemohly být v podstatě vylepšovány vestavbou cenového mechanismu. Jak si ještě ukážeme, tato fakta jsou zvláště důležitá hlavně ve vztahu k investicím.

V.

DODATEČNÉ POZNÁMKY

Na začátku jsme si ukázali, že studium centrálně plánovaného ekonomického systému se musí odvrátit od soukromých domácností a podniků a zaměřit se na plánující autority. Jedině tam lze nalézt řídicí mechanismus ekonomického života.

Když se ale vrátíme zpátky k podnikům a domácnostem, tak můžeme zjistit, že dění zde neodpovídá tomu, co bylo naplánováno na úřadech. Tento rozpor byl pro ekonomický život v Německu nesmírně důležitý a zajisté nejen v Německu. Zajisté, procedury v soukromých podnicích byly zcela zastíněny centrálním plánem. Avšak podniky měly své vlastní doplňkové plány a k porozumění ekonomickému životu tohoto období v Německu, je to nezbytné vzít v úvahu.

Továrna na boty dostane přiděly kůže, uhlí a elektrické energie spolu s příkazem, aby vyrobila určené množství bot v určené kvalitě. Často jí bude chybět některý materiál, například náhradní díly pro stroje nebo nedostatkové chemikálie; nebo jejich dodávky dorazí pozdě. Tak nebo tak zde vznikne „nerovnováha“. Podnik si z ní vypomůže, pokud vezme něco z „načerno“ vytvořených zásob nebo se může pokusit o výměnu nebo koupí přímo od jiného podniku. Jinak by výroba byla zcela nemožná. Centrální plány se často vztahovaly hlavně k tzv. „strategickým“ surovinám, zatímco jiné materiály si podniky opatřovaly soukromě. Plánovací úřady namnoze počítaly s touto svépomocí nebo dokonce s tím, že podniky mají nehlášené a načerno vytvořené zásoby, které si navzájem vyměňují. Takovým způsobem soukromé podniky doplňovaly a podporovaly splnění plánů centrálních autorit.

Není vůbec pravdou, že černý trh vždy podrývá centrálně naplánované cíle. Naopak: v moderní průmyslové výrobě je potřeba tolik různorodých materiálů a součástek, že přes veškerou standardizaci je pro centrální úřady nemožné udržet si o nich přehled. Například jeden strojní podnik dokončil výrobu strojů přesně tak, jak mu bylo přikázáno. Nemohl je však odeslat, protože mu chyběly hřebíky na zatlučení beden. Stávalo se, že vedoucí, který přesně dbal předpisů, musel čekat s odesláním hotových strojů celé měsíce, než mu byly na jeho žádost plánovacím úřadem hřebíky přiděleny. Jiní vedoucí však nečekali. Uvědomovali si následky zpožděné dodávky a tak opatřili hřebíky načerno. Takovéto „ilegální“ akce byly na denním pořádku, ale přes jejich nelegálnost, byly podstatnou oporou uskutečnění centrálního plánu. V některých jiných případech byly podobné akce pro plnění plánu škodlivé.

Dostali jsme se nyní k důležité obecné otázce: může takový komplikovaný proces, jako je moderní průmyslová výroba být řízen *pouze* metodami centrálního plánování? Kdyby se například podařilo potlačit veškerou směnu odehrávající se na černém trhu a zkonfiskovat veškeré nelegální zásoby, mohlo by se vůbec podařit centrálním plánovačům ekonomiku řídit? V moderních továrnách se denně spotřebují desítky a stovky nejrůznějších druhů materiálů a v měnících se množstvích. Je představitelné, že by všechny tyto suroviny, součástky, chemikálie atd. mohly být přidělovány centrálními autoritami tak, aby byly vždy k dispozici v těch správných množstvích a v ten správný okamžik? Nebyl by pokus centrálních autorit o takové *totální* řízení pro ekonomický systém sebevražedný? Udržely by se nesrovnalosti v tolerovatelném rozmezí?

Na tyto otázky nelze dát na základě německého experimentu vyčerpávající odpověď. V Německu totiž hrálo toto opatřování, ať surovin, součástek a dokonce pracovních sil načerno a mimo oficiální postup, vždy důležitou roli. Z toho, co bylo možné pozorovat, lze vyvodit ten závěr, že bez černého trhu by výrobní proces v mnoha odvětvích utrpěl v krátkém čase značné poruchy. Zvláštní na tomto jevu není to, že jedna čistá forma ekonomického řádu, centrálně plánovaná ekonomika, musí být doplňována jinými formami. Tak je tomu také u jiných ekonomických řádů ve společnosti. Samostatná ekonomika malé rodinné skupiny řízená hlavou rodiny nebývá obvykle čistou formou, jelikož určité zboží jako sůl nebo kovy získává směnou. Ovšem v protikladu k ostatním ekonomikám smíšených forem, v centrálně řízených ekonomikách bývají jiné formy státními plánovači explicitně zakázány. Tato

podivnost má velmi široké dopady. Například v Německu fungování centrálního plánování předpokládalo soukromé směnné akty, které se odehrávaly v rozporu se zákony vydanými centrální administrativou.

V každém případě lze tvrdit následující. Ekonomické plánování centrální administrativy spočívá ve vyrovnání množstevních bilancí jednotlivých oddělení a v dosažení jisté statistické „rovnováhy“. Jelikož však agregovaná ekonomická kalkulace umožňuje pouze nejhrubější odhady nákladů, nemá centrální administrativa prostředek, jak nastolit celkovou ekonomickou rovnováhu. Podniky a domácnosti se v prostředí centrálního plánu snaží, jak mohou uskutečnit princip „vyrovnání mezních výnosů“ a dosáhnout individuální rovnováhy. Skrze tyto částečné a nezávislé plány a akce jednotlivé domácnosti a podniky přibližují hospodářský proces rovnováže ve větší míře, než by to bylo možné samotnými metodami centrálního plánování.

(Pokračování příště)

Pozn.:

- 1) J. S. Mill: *Logic*, kniha 6, kapitola 10; H. Dietzel: *Theoretische Sozialökonomik*, 1895, str. 85.
- 2) E. Barone: *Giornale degli Economisti*, 1908; V. Pareto: *Manuel*, str. 362; J. A. Schumpeter: *Capitalism, Socialism and Democracy*, 1942, kapitola 16.
- 3) O. Lange, *On the Economic Theory of Socialism*, 1948, str. 90 a dále.